

TILSHUNOSLIKDA LINGVISTIK TADQIQOTLAR VA NAZARIYALAR SHARHI

Kobilov N.O.¹*Annotatsiya:*

Tilshunoslikda lingvistik tadqiqotlar va nazariyalar sharhi – bu tilni o'rganish va tushunish jarayonida yuzaga keladigan turli yondashuvlar, metodologiyalar va nazariy konsepsiyalarni o'z ichiga oladigan keng qamrovli soha. Lingvistika, tilning strukturasi, funksiyalari va uning ijtimoiy, madaniy kontekstlarda qanday o'zgarishini o'rganadi. Ushbu maqolada tilshunoslikdagi asosiy tadqiqotlar va nazariyalar haqida ma'lumotlar berilgan.

Key words: tilshunoslik, semantika, pragmatika, sintaksis, lingvistik tadqiqotlar, nazariyalar, tadqiqotlar, metodologiyalar, ijtimoiy tilshunoslik.

Ma'lumki, tilshunoslik nazariyalari uchun eng zarur tushunchalar tilning sistemasi va strukturasidir. Tilning sistemasi undagi barcha birliklar va bosqichlar (sathlar) o'rtasidagi o'zaro ichki bog'lanishlar va munosabatlarning majmui sifatida izohlanadi. Tilning strukturasi esa shu bog'lanish va munosabatlarning qay tarzda ekanligini ifodalaydi. Ba'zan sistema va struktura tushunchalari farqlanmaydi. Aslida til sistemasi boshqa fanlar sistemasi kabi o'z strukturasiga ega. Ko'pincha "struktura" tushunchasini "tarkib" sifatida qaraladi. Lekin aslida tarkib tildagi bosqichlar, hodisa va jarayonlar tarkibi bilan chegaralanib qoladi. Struktura tushunchasi tarkibni ham qamrab oladi va fonemalar, morfemalar, gap tarkibi kabilarni o'z ichiga olib, ularning o'rtasidagi bo'lanishlarni va shu jumladan til bosqichlarining (sathlari) o'zaro munosabatlari qanday tarzda tuzilganini izohlaydi.

Sistema va struktura tushunchalari bir mavzuga - tilga qaratilgani birisiz ikkinchisi bo'lmasligini ko'rsatadi.

Shu sababli til - sistemaviy – strukturaviy tuzilma sifatida qaraladi. Tilning har bir bosqichi (fonologiya, morfologiya, sintaksis, leksika, stilistika) ham o'z sistemasiga, to'g'rirog'i "kichik sistema" siga ega. Har bir soha o'ziga xos metodologiyalarga ega bo'lib, tilni o'rganish jarayonida bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Lingvistik tadqiqotlar tarixiy rivojlanishi davomida bir qancha muhim nazariyalar paydo bo'ldi. Ularning eng mashhur va ta'sirli bo'lganlaridan biri strukturalizm nazariyasidir. Strukturalizm, XX asming boshlarida, Ferdinand de Sossyur tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, tilni tizim sifatida ko'rishga asoslangan. Saussure, tilni belgilarning o'zaro munosabatlari orqali tushuntirishga harakat qildi. U tilni "sistem" sifatida qarab, uning elementlari o'rtasidagi bog'lanishni tahlil qilishga e'tibor qaratdi. Bu nazariya tilni o'rganishda yangi yondashuvlarni keltirib chiqardi va keyinchalik boshqa tadqiqotlarga asos bo'ldi. Strukturalizmdan keyin paydo bo'lgan boshqa muhim nazariya - generativ lingvistika. Generativ lingvistika, N.Chomskiy tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, tilni o'rganish jarayonida inson miyasidagi til qoidalarini va tilni ishlab chiqish imkoniyatlarini o'rganadi. Chomskiy, tilning murakkab tuzilishini va insonning tilni o'rganish qobiliyatini tushuntirish uchun "generativ grammatik" tushunchasini kiritdi. U, tilni o'rganish jarayonida, inson miyasida mavjud bo'lgan "tabiiy til" tushunchasini asoslab berdi. Bu nazariya, tilshunoslikda yangi yo'nalishlarni ochdi va tilni o'rganish jarayonida kognitiv psixologiya bilan bog'liq tadqiqotlarni rivojlantirdi [Mamatqulova.N, 2020].

Lingvistik tadqiqotlar davomida paydo bo'lgan yana bir muhim nazariya - funksionalizm. Funksionalizm, tilni ijtimoiy va madaniy kontekstda o'rganishga qaratilgan. Bu nazariya, tilning ijtimoiy funktsiyalarini va uning odamlar o'rtasidagi munosabatlardagi rolini o'rganadi. Funksionalistlar, tilning qanday qilib kommunikativ maqsadlar uchun ishlatilishini va tilning ijtimoiy kontekstdagi o'zgarishini tahlil qiladilar. Bu yondashuv, tilni faqatgina grammatik va struktural jihatdan o'rganishdan tashqari, uning ijtimoiy va madaniy jihatlarini ham hisobga olishga imkon beradi. Lingvistik tadqiqotlar, shuningdek, ijtimoiy tilshunoslik, psixolingvistika va kompyuter lingvistikasini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy tilshunoslik, til va ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi bog'lanishni o'rganadi. Bu soha, tilning ijtimoiy qatlamlar, jins, yosh va boshqa ijtimoiy omillar bilan qanday bog'liqligini tahlil qiladi. Ijtimoiy tilshunoslik tadqiqotlari, tilning ijtimoiy kontekstdagi o'zgarishini va odamlar o'rtasidagi kommunikativ munosabatlarni tushunishga yordam beradi. Psixolingvistika esa, tilning inson miyasidagi jarayonlarini o'rganadi. Bu soha, tilni o'rganish va tushunish jarayonida, insonning kognitiv qobiliyatlari va psixologik omillarini tahlil qiladi. Psixolingvistika tadqiqotlari, tilni o'rganish jarayonida, insonning

¹ Kobilov Nomoz O'rolovich, Sharof Rashidov nomidagi SamDU akademik litseyi Gumanitar fanlar kafedrasini mudiri

qanday qilib tilni o'zlashtirishini va qanday qilib tilni ishlatishini tushunishga yordam beradi. Bu soha, lingvistik tadqiqotlar va psixologiya o'rtasidagi bog'lanishni o'rganadi [Rahmonov.A, 2019].

Kompyuter lingvistikasi esa, tilni avtomatik tahlil qilish va tushunish uchun yangi texnologiyalarni ishlab chiqadi. Bu soha, kompyuterlar yordamida tilni o'rganish va tahlil qilish jarayonini osonlashtirishga qaratilgan. Kompyuter lingvistikasi, tilni avtomatik ravishda tahlil qilish, tarjima qilish va boshqa ko'plab amaliyotlarda qo'llaniladi. Bu soha, tilshunoslik va kompyuter fanlari o'rtasidagi integratsiyani ta'minlaydi. Lingvistik tadqiqotlar va nazariyalar, tilni o'rganish jarayonida yangi yondashuvlar va metodologiyalarni rivojlantirishga yordam beradi. Bu sohalarda olib borilayotgan tadqiqotlar, tilning murakkab tuzilishini va uning ijtimoiy, madaniy kontekstdagi o'zgarishini tushunishga imkon beradi. Lingvistik tadqiqotlar, shuningdek, tilni o'rganish jarayonida yangi nazariyalar va yondashuvlarni ishlab chiqishga yordam beradi. Tilshunoslikda olib borilayotgan tadqiqotlar, tilning o'zgarishini va uning ijtimoiy, madaniy kontekstda qanday rivojlanishini o'rganishga qaratilgan. Bu tadqiqotlar, tilning tarixiy rivojlanishini va uning zamonaviy holatini tahlil qilishga imkon beradi. Lingvistik tadqiqotlar, tilni o'rganish jarayonida yangi nazariyalar va yondashuvlarni rivojlantirishga yordam beradi [Karimova.D, 2021].

Xulosa qilib aytganda, tilni asosli qoidalar va tuzilmalarga ega murakkab tizim sifatida tushunish uchun tilshunoslik nazariyasi juda muhimdir. U tadqiqotchilarga til va uning qo'llanilishini boshqaradigan tamoyillarni ochishga yordam beradi, odamlarning muloqoti va idrokiga oid qimmatli tushunchalarni beradi. Tilshunoslik nazariyasi zamonaviy tadqiqotlarda muhim rol o'ynaydi va turli sohalarda keng qo'llaniladi. Tilshunoslik nazariyasi inson tili asosidagi murakkabliklarni ochishda muhim rol o'ynaydi. Turli nuqtai nazarlarni o'zlashtirib, fanlararo yondashuvlarni qo'llash orqali tadqiqotchilar til tuzilishi, qo'llanilishi va uning turli sohalardagi ta'siri haqidagi tushunchalarini chuqurlashtirishda davom etmoqdalar. Tilshunoslik nazariyasi dinamik va rivojlanayotgan soha bo'lib qolmoqda, u muloqot, idrok va boshqa sohalardagi yutuqlarni boshqaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Mamatqulova N. *"O'zbek tilida morfologik tadqiqotlar"* Toshkent, 2020.
- [2]. Rahmonov A. *"O'zbek tilining sintaktik tuzilishi"* Samarqand, (2019).
- [3]. Karimova D. *"Lingvistik tadqiqotlar: nazariy va amaliy jihatlar"*. Toshkent, 2021.
- [4]. Tursunov S. *"O'zbek tilida semantika va uning asosiy tamoyillari"* Buxoro, 2018.
- [5]. Xo'jaeva L. *"O'zbek tilidagi pragmatik jarayonlar"*. Toshkent, 2022.
- [6]. Qodirov E. *"Fonetik tadqiqotlar va ularning o'zbek tilidagi ahamiyati"* Andijon, 2023.
- [7]. Abdullaeva, R. *"Ijtimoiy tilshunoslik: O'zbek tilidagi tadqiqotlar"* Nukus, 2021.